

Ө. ҚОЖАҚҰЛЫ¹, А. АСҚАР²✉

¹тарих ғылымдарының докторы,

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің профессоры
(Қазақстан, Қызылорда қ.), e-mail: oteubay@bk.ru

²Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің магистранты
(Қазақстан, Қызылорда қ.), e-mail: abusad.askar.01@mail.ru

ҚАЗАҚТАРДЫҢ ТАШКЕНТПЕН БАЙЛАНЫСЫНДАҒЫ ТАРИХИ ДӘСТҮРЛІ ЖӘНЕ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАР

Аңдатпа. Бұл зерттеу жұмысында XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың 70-ші жылдарындағы қазақ пен Қоқан халықтарының саяси және шаруашылық қарым-қатынастарының теориялық-методологиялық негіздемесі, тарихнамасы және деректік негіздері көрсетіледі. Ұлы жүз қазақтары мен Ташкент халқы арасындағы тарихи-дәстүрлі және географиялық факторлар, олардың саяси, әлеуметтік-экономикалық байланыстары туралы мәселелер қарастырылады. Бұл аймақтың негізгі айналысатын шаруашылығы мал және егін болғандықтан, олардың осы салада сауданы қалай дамытқаны туралы да деректер кездеседі. Сонымен қатар қазақ халқының өз тәуелсіздігі үшін күресі және Қоқан хандығының ұстанымы, XIX ғасырдың бірінші ширегіндегі патшалық Ресейдің қазақ-қоқан қатынастарына ықпалы, оның Сыр бойын, Жетісуды және Оңтүстік Қазақстанды жаулап алуының тарихы баяндалады. Ресей мен Қоқан хандығының саяси арақатынасы және әйгілі Саржан сұлтан көтерілісі, оған Ташкент бектерінің қатынасы және XIX ғасырдың 20–50-жылдарындағы көтерілістер, Қоқан хандығының қазақ халқымен әлеуметтік, қоғамдық-саяси қатынасындағы салық жүйесінің рөлі талданған. Патша үкіметінің отаршылдық саясатының сол кездегі хандықтарға тигізген әсері мен қазақ хандары және Ташкент билеушілері арасындағы байланыстар көрсетілген. Қазақ пен қоқан арасындағы шиеленістер мен қақтығыстар анықталып, баяндалды. Қазақстанның XVIII–XIX ғасырлардағы көршілес елдермен қарым-қатынастарының тарихы талданған.

Кілт сөздер: Ташкент, Қоқан хандығы, қазақ, орыс, тарих, география, патша үкіметі.

O. Kozhakuly¹, A. Askar²

¹Doctor of Historical Sciences,

Professor of Kyzylorda University named after Korkyt Ata
(Kazakhstan, Kyzylorda), e-mail: oteubay@bk.ru

²Master student of Kyzylorda University named after Korkyt Ata
(Kazakhstan, Kyzylorda), e-mail: abusad.askar.01@mail.ru

Historical Traditional and Geographical Factors in Connection of Kazakhs with Tashkent

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Қожақұлы Ө., Асқар А. Қазақтардың Ташкентпен байланысындағы тарихи дәстүрлі және географиялық факторлар // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №1 (127). – Б. 444–463. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.36>

***Cite us correctly:**

Qojaquly O., Asqar A. Qazaqtardyn Tashkentpen bailansyndagy tarihi dasturli jane geografialyq faktorlar [Historical Traditional and Geographical Factors in Connection of Kazakhs with Tashkent] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2023. – №1 (127). – B. 444–463. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.36>

Abstract. This research paper presents the theoretical and methodological basis, historiographical and documentary base of political and economic relations of the Kazakh and Kokand peoples from the end of the XVII century to the 70s of the XIX century. The historical, traditional and geographical factors between the Kazakhs of the Elder Zhuz and the people of Tashkent, questions about their political, socio-economic ties are considered. Since the main occupation in this region is animal husbandry and crop production, information is also given about how they developed trade in this area. Also have talked about the struggle of the Kazakh people for their independence and the position of the Kokand Khanate, the influence of tsarist Russia on Kazakh-Kokand relations in the first quarter of the XIX century, the history of its conquest of Syrбай, Zhetysu and Southern Kazakhstan. The article analyzes the political relations between Russia and the Kokand Khanate and the famous revolt of Sultan Sarzhan, the attitude of Tashkent beggars and the uprisings of the 20–50s of the XIX century, the role of the tax system in the social, socio-political relations of the Kokand Khanate with the Kazakh people. The influence of the colonial policy of the tsarist government on the khanates of that time and the relationship of the Kazakh khans with the rulers of Tashkent is shown. Tension and conflicts between Kazakhs and Kokand people are revealed. The history of Kazakhstan's relations with neighboring countries of the XVIII–XIX centuries is analyzed.

Keywords: Tashkent, Kokand Khanate Kazakh, Russian, history, geography, royal government.

О. Кожакұлы¹, А. Аскар²

¹доктор исторических наук,

*профессор Кызылординского университета имени Коркыт Ата
(Казахстан, г. Кызылорда), e-mail: oteubay@bk.ru*

*²магистрант Кызылординского университета имени Коркыт Ата
(Казахстан, г. Кызылорда), e-mail: abusad.askar.01@mail.ru*

Исторические традиционные и географические факторы связи казахов с Ташкентом

Аннотация. В данной исследовательской работе представлены теоретико-методологическая основа, историографическая и документальная база политических и экономических отношений казахского и кокандского народов с конца XVIII века до 70-х годов XIX века. Рассматриваются историко-традиционные и географические факторы между казахами старшего жуза и народом Ташкента, вопросы об их политических, социально-экономических связях. Поскольку основным занятием в этом регионе является животноводство и растениеводство, также приводятся сведения о том, как они развивали торговлю в этой области. Так же речь идет о борьбе казахского народа за свою независимость и позиции Кокандского ханства, влияние царской России на казахско-кокандские отношения в первой четверти XIX века, история завоевания ею Сырбая, Жетысу и Южного Казахстана. Анализируются политические взаимоотношения России с Кокандским ханством и знаменитый мятеж султана Саржана, отношение к нему ташкентских попрошайек и восстания 20–50-х годов XIX века, роль налоговой системы в социальных, общественно-политических отношениях Кокандского ханства с казахским народом. Показано влияние колониальной политики царского правительства на ханства того времени и взаимоотношения казахских ханов с правителями Ташкента. Выявлены напряженность и конфликты между казахами и кокандцами. Проанализирована история взаимоотношений Казахстана с соседними странами XVIII–XIX веков.

Ключевые слова: Ташкент, Кокандское ханство, казах, русский, история, география, царское правительство.

Кіріспе

Халқымыздың сан ғасырлар бойы армандаған ізгі тілегі жүзеге асып, еліміз тәуелсіздік тізгінін өз қолына алған шақта қазақтардың оңтүстік өлкесіндегі ежелден төсекте басы, төскейде малы қосылған көршілес Орталық Азия мемлекеттерімен қарым-қатынасын қайта қарап, бекіте түсті. Осы жағдайға байланысты ел алдында жаңа міндеттер мен талаптар қойылды. Соның бірі – халқымыздың ежелгі дәуірден, ғасырлар қойнауынан бастау алатын шежірелі тарихын бүгінгі биік талаптар тұрғысынан зерделеп, оны шындықты күтіп отырған барша қауымға боямасыз, бүкпесіз жеткізіп, жаңа қоғамға сай баға беру.

Тарих зердесінде Қазақстан мен Орталық Азия халықтары арасында саяси, әлеуметтік-экономикалық байланыстардың болғандығын дәлелдеп отыратын тарихи, археологиялық, этнографиялық деректер сақталған. Бүгінгі күні осы байланыстарды ашып көрсету үлкен мәселеге айналып отыр.

Кеңес үкіметі тұсында халықаралық қатынастарға баса назар аударылып, проблемалық мәселелердің көпшілігі ғылыми тұрғыда зерттелмегені белгілі.

Алайда, бұл өлкелерді мекендеген халықтардың тарихында, тұрмыс-тіршілігінде, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптарында да үлкен ұқсастықтың болғандығын жоққа шығаруға болмайды. Ағайынды халықтар қандай қиындықтар мен ауыр жағдайлар болса да, бір-біріне қол ұшын беріп, жақындық белгілерін танытып отырған. Бұл тұрғыда 1993 жылдың маусым айында Ордабасыда өткен Қазақстан Президенті – Н. Назарбаев, Өзбекстан Президенті – И. Каримов, Қырғызстан Президенті – А. Ақаевтың бас қосқан кездесулерінде айтылды. Онда қазақ халқының XVIII ғасырдағы қайраткерлері Төле, Қазыбек және Әйтеке билерді еске ала отырып, осыдан үш ғасырдай бұрын осындай жекелеген тарихи тұлғалардың жоңғарларға қарсы күресте, қазақтарды біріктіруде үлкен еңбек сіңіргендіктерін айта келіп, осы кезде қазақтарға достық пен ағайындықтың белгісі ретінде Орта Азияда өмір сүрген халықтар, яғни өзбектер, қырғыздар, түркімендер, тәжіктер, қарақалпақтар өздерінің көмектерін көрсеткендіктері айтылған. Осылайша аумақтық тұтастыққа қол жеткізу мен саяси тәуелсіздік жолындағы шешуші қадамдардың бірі жасалынған.

Жалпы алғанда, Қазақ-Қоқан хандықтарының зерттелініп отырған ғасырлардағы қарым-қатынастарын біржақты қарастыруға болмайды, өйткені ол байланыстар сонау заманнан бері біте қайнасып, біртұтас бөлінбейтін дүниеге айналып кеткен. Міне, осы себептен көршілес халықтардың арасындағы қарым-қатынастарды жан-жақты қарастыру керек.

Қазақ тарихында «қазақ халқының Ресейдің қол астына өтуі» елеулі орын алады. Қазақ хандығының билеуші топтары арасында ішкі түсінбеушілік жағдайлары мемлекеттіліктің әлсіреуіне әкелді. Ішкі саяси қырқыстарды Қоқан және Хиуа хандығы пайдаланып, қазақ хандығына сырттай агрессиялық саясат жүргізді.

Қоқан хандығының тарихын зерттей отырып, өзбек-қазақ халқының «Қоқан хандығының» деспотизм саясатына қарсы еңбекшілер мен бұқара халықтың жақындасып бауырласқанын көреміз. Қоқан хандығының қанаушылық саясаты өзбек және қазақ халықтарын біріктіріп, өздерінің саяси бостандықтары үшін екі халықты достастыра түсті. Сондықтан да XVIII ғасырдың 70-ші жылдары мен XIX ғасырдың соңғы ширегіндегі Қоқан хандығы тұсындағы қазақ халқының тарихын зерттеу заман талабы.

Жүздеген жылдар бойы қазақтар (әсіресе, оңтүстік өңірі) Қоқан хандығының қол астында өмір сүріп, өзбек ағайындарынан егіншілік және қолөнер кәсібін, ирригациялық және мелиорациялық жүйелер мен дәстүрлерді, сауда-саттық байланыстарды қабылдаған. Сондай-ақ қазақтар мен өзбектердің қалыптасуы мен дамуында ортақ мәселелер көп: олар бір этногенетикалық отбасыға кіретін көршілес елдер. Бұған қоса екі ел арасындағы шаруашылық пен әлеуметтік жағдайлар, тұрмыс пен дәстүр, салт пен мәдениеттегі өзара байланыстар төңкеріске дейінгі дәуірде-ақ белгілі бір деңгейге жеткен еді. XIX ғасырдың

екінші жартысынан бастап қазақтар мен өзбектердің әлеуметтік-экономикалық және өзара қарым-қатынасы екі халықты бұрынғыдан да гөрі етене жақындастырды.

Саяси жағынан қазақтар екі жақты: әуелі, Қоқан хандығының бектеріне және екіншіден «өздерінің» жергілікті билеушілеріне тәуелді болды. Қазақ халқының Қоқан хандығына қарсы көтерілісі, әкімшілік-басқару жүйесі, Сыр бойындағы, Оңтүстіктегі қоқандықтардың бекіністері, қазақ феодалдарының саяси сахнадағы рөлі, қазақтардың агрокешенді жағдайлары, қазақ жеріндегі өзбек және қырғыз халықтарының егіншілікпен айналысуы, қазақ қоғамының әлеуметтік жағдайлары және қазақтардың ұлт-азаттық күресі туралы мәселелер ізденістерді қажет етеді.

Еңбекте қазақ халқы басынан кешірген XVIII–XIX ғасырлардың, яғни біз қарастырып отырған кезеңдегі Қоқан хандығының үстемдігін: Қазақстанның Оңтүстігіндегі халықтардың экономикасы мен мәдениетіне, әлеуметтік-саяси өміріне кері әсер еткенін нақты дәйектермен көрсетуге ұмтылды. Сол сияқты зерттеуде Қазақ халқының өз бостандығы жолындағы ұлт-азаттық күресіне де сипаттама жасау қажет деп табылды.

Тарихи тақырыптың өзіне тән күрделілігіне сәйкес зерттеуде өзіндік қорытындылар мен тұжырымдар жасалды. Десек те бұл тақырыптың кейбір мәселелері мұрағат деректері негізінде әлі де зерттеуді қажет етеді.

Қазіргі таңда Қоқан, Хиуа, Бұхара хандықтарының қазақ аудандарын жаулап алу, басқыншылық, тонаушылық әрекеттері және оған Ресейдің көзқарасы мен Қазақ халқына ықпалы туралы ізденістер жүргізілуде. Біздің зерттеу тақырыбымыздың өзектілігін аша түсетін мәселелер қатарына: төл тарихымыздағы толық зерттеле қоймаған XVIII–XIX ғасырлардағы қазақ-қоқан қарым-қатынастары және оған Ресей империясының тигізген ықпалы мен жаулаушылық әрекеттерін, сонымен қатар Қоқан хандығы жүргізген варварлық, тонаушылық әрекеттеріне қарсы қазақ халқының наразылықтардың ерекшеліктері мен маңыздылығына тоқталу, Қазақстанның қазіргі таңдағы көрші мемлекеттермен саяси байланыстарына жаңа көзқараспен баға беру, зерттеулер жүргізіп, тарихымыздың ақтаңдақ беттерін ашу болып табылады.

Зерттеу әдістері

Бұл жұмыстың әдіснамалық негізін әлемдік тарих ғылымында жалпы қабылданған методологиялық және теориялық тәсілдер құрайды. Авторлар материалдық өндіріспен байланысты адамдар өмірінің әлеуметтік-экономикалық саласын талдауға қолданылатын формациялық және өркениеттік тәсілдерді кешенді пайдалануға бет бұрады. Тарихты материалистік тұрғыдан түсіну өндірістік қызметті әлемдік-тарихи процестің анықтаушы факторы ретінде қарастыруға негізделген. Дегенмен, зерттелетін кезеңнің дамуындағы жалпы тенденцияларды анықтау прогрестің бірнеше векторларының болуын көрсетеді.

Солардың бірі – тарихи прогрестің мәні – адам қолымен жасалған өндіріс құралдарында, экономикалық және әлеуметтік қатынастарда жүзеге асатын рухани құндылықтардың жинақталуы.

Прогрестің екінші векторы – әртүрлі халықтардың, аймақтар мен елдердің тарихи тағдырларының ортақтығын нығайту. Бұл теориялық ой-пікірлер қазақ, өзбек, қырғыз, тәжік және басқа халықтардың тарихын салыстырмалы түрде зерттеуде пайдаланылды.

Талдау мен нәтижелер

Ресейдің шығысқа қарай жылжуының түпкі себептерін ашып көрсете келе Түркістан мен Батыс Қытайға ие болса, Азиядағы жағдайдың қалай өзгеретінін К. Маркс пен Ф. Энгельс былай деп түсіндіреді: «Егер орыстар бұл аймақтарға енді соңғы 25 жылдағыдай дәл осы қарқынмен, осы жылдамдықпен және осы ретімен жүре беретін болса, онда 10 немесе 15 жылдан кейін орыстар Үндістанның қақпасын ұрып тұратын болады. Оларға қазақ даласынан өтсе-ақ болды, оңтүстік-шығыс Түркістанның біршама өңделген және құнарлы

жеріне тап болады, олардың жаулаушылығына бірдеңе деп айту мүмкін болмай қалады. Бірнеше жылдар ішінде бұл жерде әскер 50 немесе 60 мыңға жетіп, ол әскер Үндіге қарай кез-келген бағытта жорық жасауға жеткілікті болады» [1, 619-б.].

Орыстардың отар иелену жолындағы саясаты кең көлемде болғанын К. Маркс пен Ф. Энгельспен қатар, мына дерек көзі де растайды. Онда былай делінген: «Біздің оңтүстік-шығыстағы қозғалысымыздың басты мақсаты Үндістанға ұмтылысымыз болып табылады және біздің Орта Азиядағы барлық қимылымыз бен міндетіміздің түпкі мақсаты – Үндістан» [2, 25-б.].

Бұл туралы М.К. Рожкова былай деп келтіреді: «Жаркенттен Леха мен Үндістанға баратын жеңіл жол бар, бұл жолмен түйе өте алатындықтан, әскер де өте алады, сондықтан орыстардан қауіптенген ағылшындар Қаракорым өткелін күзетуде және Қытайлық Түркістанмен байланыс орнатуда» [3, 104–114-бб.].

Ресей империясының Үндістанға басқыншылық жорық жасамақ болғанын жоғарыда келтірілген деректерден басқа, сол уақытта жарық көрген Англияның «Таймс», «Таймс оф Индия», «Таймс оф Цейлон» сияқты ресми баспасөз құралдары атап өтсе, бұл жағдайды Вамбери, Мак-Георг, Керзон және тағы басқалардың деректерімен қатар кеңес тарихшылары да растайды [4, 134-б.; 5, 88-б.].

Ресей патшалығының бұл амалына қазақ-қырғыз алданып тұзаққа түсіп, араларында күнде соғыс, күнде барымта, күнде тартыс болып, аттан ат, қазақта намыс қалмады. Осы күнге дейін үш ру араларында татулық жоқ. Хүкімет ақылды болып надан, соқыр қазақты өзінің амалына түсіріп алды. Береке-бірлігін кетіріп әлсіретті [6, 255-б.].

Патшаның жарлығын саяси құрал ретінде пайдаланған орыс шенеуніктері қазақтар жүздерін бағындыруда аянып қалмады. Алдымен Орта жүз қазақтарын жаулап алып, отарлаған патша өкіметі, оларды Ұлы жүз қазақтарына айдап салып, өз мүддесіне пайдаланады. Нәтижесінде қазақтар өзара қырылып, малдарын барымталап, бітіспес жауға айналады. Осыны шебер пайдаланған орыстар қарамағындағы қазақтарды қорғаймыз деген сылтаумен, Орта жүздің ханы Бөкейге «әскери көмек» беріп, наймандардан «ерекше» қарулы атты әскер жасақтап, Ұлы жүз руларының ауылдарын шабуға аттандырады [7, 13-б.].

«Ілгері уақытта, - деп ашына жазады жалайырлардың сұлтаны Сүйік Абылайханов Батыс-Сібір генерал-губернаторына жіберген хатында, - наймандар малдарымызды ғана барымталайтын, ал соңғы уақытта үйлерімізді тонап, ұлдарымыз бен қыздарымызды тартып әкетуде» [8, 2-б.].

Орта жүз қазақтарымен болған тең емес талас-тартыста Ұлы жүз қазақтарының рулары ауыр соққының астында қалып, тоз-тозы шығады. Бұл жағдайды өз пайдасына шешуге тырысқан патша өкіметі сәті келді деген оймен татар саудагерлерін арнайы нұсқаумен Ұлы жүз руларының ауылдарына жібереді. Патша өкіметіне көп уақыттан бері қызмет жасайтын татар саудагерлері мен молдалары қазақ даласында орыс билігін насихаттайтын құралға айналып, «Орыс, патша, Ресей» деген түсінікті қазақтардың санасына сіңіріп, орыстарға бағындыру үшін көптеген қызметтер атқарады.

Татар өкілдерінің орыс саясатының құралына айналуы II Екаторинаның патшалығынан бастау алады. Ол 1784 жылы 27 қарашада Сібір және Уфа генерал-губернаторларына жарлық шығарады. Онда «Қазақтардың әртүрлі руларына молдаларды тағайындау біздің бұрынғы жарлықтарымызды іске асыруға көмектеседі. Оларды бізге шын берілген қазан татарларынан іріктеңіздер. Қызметке жіберер кезде жақсылап нұсқау беріңіздер. Берілген нұсқауларда татарлар қазақтарды орыстарға берілген рухта тәрбиелеуді, шекараларда жиі-жиі болатын тәртіпсіздіктердің алдын алуды естен шығармауы керек. Бұл татарлардың жол шығынын төлейтін болыңыздар, ерекше көзге түскендеріне сый-құрмет көрсетіңіздер» - деп татарлардың міндеттерін белгілейді [9, 84-б.].

Татар өкілдері қазақ даласында үгіт-насихат жүргізумен қатар тыңшылық кәсіппен айналысып, қазақтар мен Қоқан хандығында және Қытай патшалығында болып жатқан саяси

жағдайларды және әскери күш-қуаты туралы мәліметтерді орыстарға уақытында жеткізіп, қызметтері үшін көптеген жеңілдіктер мен ақшалай сыйлықтар алып отырған [10, 55-б.].

Қазақтардың сеніміне кіріп, “екіжүзді” саясат ұстап, орыстардың «шашбауын» көтерген татар өкілдеріне наразылық білдірген қазақтың белгілі демократ-ағартушысы Ш.Ш. Уәлиханов орыс әкімшілігіне былай деп жазған: «қазақ даласын татарлардан тұратын Орынбор муфтилігінен бөліп, молдалыққа тек жергілікті қазақтар мен қожалардан тағайындап, Орта Азиядан шыққан ишандар мен қожаларды және татар семинаристерін қазақтардың қонысында мекендеуіне тиым салу қажет» [11, 63-б.].

Ұлы жүз қазақтарының ауылдарына орыстардан арнайы нұсқаумен келген татар саудагерлері жоғарыда баяндалған міндеттерді іске асыруға кіріседі. Қазақ ауылдарының арасында бір жыл бойы сауда-саттық жасап, Қазақ билеушілерінің сеніміне кірген татарлар сұлтандар мен оның билеріне Ресей билігін насихаттап, елге тыныштық тек қана Ресейдің қол астына өткен жағдайда ғана орнайтынын, Орта жүз қазақтары тартып әкеткен ұлдары мен қыздарын, малдары мен дүние-мүлкін орыстар ғана алып беріп, наймандардан қорғайтын әскер жібере алады деп үгіттеп, орыстар беріп жіберген заттай сыйлықтарын жалайырлардың билеушілеріне үлестіреді [12, 5–18-бб.].

Орыс әкімшілігінің дем беруімен болған Ұлы жүз бен Орта жүз қазақтарының арасындағы тұтанған руаралық жанжал, сұлтандарға татар саудагерлерінің ұсынысын қабыл алуына, сөйтіп орыс патшасына «өздерін Ресейдің қол астына алуы» туралы және оларды өз қандастарына қорғауы жөнінде өтініш жазып, орыс билігін мәжбүрлікпен қабылдатты. Ұлы жүз қазақтарының билеушілері бұл шешімге жеке өздері емес, ру басылары мен билерімен және қоғамдық пікірмен санаса отырып келген. Ол уақытта қазақ қоғамында демократиялық институттар мықты болғандықтан сұлтандардан бастап хандарға дейін билікті жеке-дара жүргізбей, кез-келген мәселені елдің игі жақсыларымен бірге жиындар мен мәслихаттар арқылы шешкен [13, 188-б].

Сұлтандардың Ресейдің билігін «өз еркімен» мойындауы қазақтардың басқа да руларына орыс әскерінің көмегімен билігін орнатып, хан болуды көксеген деген пікірді орыс деректанушылары мен империалистік «дерттен» арыла алмаған кеңес идеологтарының Ресейдың отаршылдық саясатын бүркемелеу үшін қалыптастырды. Себебі хандар мен сұлтандар қазақ мемлекетінің негізгі тірегі болғандықтан, оларды әшкерелеп, жеккөрінішті ету арқылы қазақ халқының санасынан біржола өшірсе, онда болашақта да қазақ халқы олардан теріс айналып, хан, сұлтан, билеуші деген ұғымдардан бас тартып, бір мемлекеттің аясына бірікпес деп ойлады. Сонымен қатар орыс идеологтарының тағы бір арам ойы қазақтың орысқа бағынуына патша өкіметінің еш қатысы жоқ, қазақ билеушілерінің өздері келіп жалынған деген түсінік жатты. Соның нәтижесінде Абылай мен Кенесары сияқты хандарды қазақ халқын «қанаушы», Әбілхайыр хан және тағы басқа сұлтандарды өз пайдалары үшін орыс билігін «өз еркімен» мойындап, орыс әскерлерін қазаққа өз билігін сақтап қалу мақсатында шақыртқан деген пікірге келдік.

Қазақ халқының белгілі бір бөлігінің Орта Азияның (Ташкент ауданы) егіншілік шаруашылығына қолайлы солтүстік-шығысына қоныстануы айтарлықтай кеш жүрді. Бұл XVI ғасырдың екінші жартысында Орта Азия территориясы жаппай өзбектер мекеніне айналған кез еді [14, 92–93-бб.]. XVI–XVIII ғасырлар: саяси билік бірде өзбектердің, бірде қазақтардың, ал енді бірде жоңғарлардың қолына өтіп жатқан аумалы-төкпелі кезең болды. Осыған қарамастан ауданға қоныстанушылардың этникалық құрамы да, шекарасы да еш өзгеріссіз қалды. Атап айтқанда, қазақтар мекен еткен оңтүстік бөлікте (Ангрен жазықтығы) XVI ғасырдың өзінде қоныстану тұрақты болып, қазірге дейін сақталған. Осындай тұрақтылық оңтүстік-батыста өзбектердің ғасырлар бойы егін шаруашылығымен айналысып келген Әмудария бойы Хорезмде де қалыптасады.

Еуропа мен Ресейдегі капитализмнің дамуы шығысқа әсерін тигізбей қоймады. Ресей нарығы XVIII ғасырдың алғашқы жартысынан бастау алып Орта Азиядағы қалыптасқан натуралдық рентаның ақша айналымына ауысуына кері әсерін тигізді.

Бұл кезде Орта Азия мемлекеттерімен шекаралас отырған қазақ руларының жағдайлары да айтарлықтай жақсы емес еді. XVIII ғасырдың екінші жартысында «Орта Азиядағы Бұқар, Хиуа және Қоқан хандықтарының құрылу процесі аяқталып, бұл хандықтардың өз жерлерін шалғай жатқан, көшіп-қонуға ыңғайлы жерлерді басып алу арқылы кеңейту әрекеттері байқалды» [14, 94–95-бб.].

Орта Азия хандықтары қазақ қоғамындағы әлеуметтік қайшылықтарды, өзара талас-тартысты, қырқысты, тұрақты түрдегі соғыстарды шиеленістіре түседі. XVIII ғасырдың соңынан бастап Қоқан феодалдары қазақтарды өздерінің қол астына қаратуға, олардың жерлеріне бекіністер салып, қазақ даласына әскери жасақтар жіберіп, халықтан алым-салық жинауды жүзеге асыруға барынша ұмтылыс жасайды. Қоқан билеушілерінің бұл әрекеттері тек жергілікті халықтар тарапынан ғана емес, Ресей тарапынан да қарсылықтар туғызады. Хиуа хандарының басқыншылық жорықтары қазіргі Түркіменстанның барлық аудандарын, солтүстікте Сырдарияның төменгі ағысын, осы өзеннің сол жағалауын түгелдей қамтыды. Сырдария өзенінің оң жағалауын қоныстанған қазақ руларының көпшілік бөлігі және оларға жақын жатқан шығыстағы аудандар Қоқан хандығының қол астында қалып қойды [15].

XVIII ғасырдың бірінші жартысында феодалдық бытыраңқылық салдарынан қазақтар мен өзбектер жоңғар феодалдарының шабуылына ойдағыдай тойтарыс жасай алмады. 1723 жылы жоңғарлар Сайрам, Түркістан, Ташкент қалаларын жаулап алды және жан-жағындағы қазақтарды бағындырды. Аш–жалаңаш ауру қашқындар Ташкент, Бұқара, Хиуа, т.б. өзбек қалаларына босты [16, 561-б.]. Онсыз да салық ауыртпалығынан күйзеліп отырған жергілікті халықтың мойнына қосымша жүк түсті. 1728–1729 жылдары қазақ және басқа туысқан халықтардың Орта Азиядағы біріккен күштері жоңғар шапқыншылығына тойтарыс беріп, Қазақстанның көптеген жерлерін азат етті. Алайда жоңғар феодалдарының қол астында Ұлы жүздің көптеген территориялары қалып қойды да, жоңғар елінің жаңадан басталар шабуылының мүмкіндігі сақталды [17, 71–72-бб.].

Осыған байланысты 1731–1732 жылдары Кіші жүз ханы Әбілқайырдың және бірқатар қазақ старшындарының Ресей құрамына енуіне байланысты патша үкіметі XVIII ғасырдың 30-жылдарынан бастап Орта Азиямен саяси және экономикалық байланыстың дамуына көп назар аударды. Осы мақсатпен 1734 жылы Орынбор қаласы, кейін басқа да қамалдар салынды. Олар Қазақстанды одан әрі отарлаудың және Орта Азияға енудің негізгі тірегі болды.

Орынбор-Ресейдің Орта Азия хандықтарымен байланысының негізгі қақпасына айналды. Орынбордың жергілікті әкімшілігі Орта Азияда болып жатқан оқиғаларды қатаң бақылап отырды. Орынбор экспедициясының бастығы И.И. Кириллов Орта Азиядағы жағдайлар туралы мәліметтерді жинаумен жеке өзі айналысқан. Орта Азиямен тығыз байланыс орнату әрекеті И.И. Кирилловтың және Ташкент өкілдерінің келуімен байланысты жасалды. Кіші жүз қазақтарының Ресей құрамына енуі басқа қазақ билеушілерінің де назарын аударды. 1734 жылдың өзінде Ташкентті билеген Ұлы жүз қазақтарының ханы Жолбарыс Уфаға өзінің өкілі, ташкенттік Нұрмұхаммед молда Алимовты жіберген [18, 53–55-бб.]. Нұрмұхаммед молла Алимовты И.И. Кириллов жылы қарсы алып, мынадай бұйрықты шығарды: «Император билігінің жарлығымен Ташкенттен келген сарттарға Нұрмұхаммед молда Алимов пен Бөкей Тұрсыновқа император билігінің пайдасы үшін кейбір істерге әрқайсысына 5 сомнан беру» [19]. И.И. Кирилловтың ташкенттікпен кездесуге үлкен мән бергені туралы мәліметтер аса қызығушылық тудырады. Өйткені, Нұрмұхаммед Алимовтың берген мәліметтерінде, қазақ хандары мен сұлтандары «қалалар мен уездерде тұратын адамдардан ақша-тауар түрінде, егер ол жоқ болса, салық жинаушылар халықтан астықтың бестен бір бөлігін және малдың оннан бір бөлігін, мүйізді ірі қара мен қойды

жинап алып отырды. Салық жинаушылар осы кезде өте қатыгездікпен жұмыс істеді. Көптеген адамдарды төлемегені үшін өлімші етіп сабады. Соның нәтижесінде халық пен салық жинаушылар арасында қақтығыстар болып тұрды. Ташкенттің орналасуы мен қала құрылысы туралы Н. Алимов былай мәлімдейді: «Қала төрт бұрышынан кірпіш дуалдармен қоршалған, оған кіретін 32 қақпа болды. Қала Шыршық өзені бойында орналасқан, онда 20 000 отбасы бар, қаланың үлкен бөлігі өзекте салынған. Қала дуалдарының қалыңдығы соншалық – оның үстімен 2 аттылы адам қатар жүре алады, соғыс қаупі туған жағдайда қарауылдар дуал бойымен шауып, қорғанысқа дайын болсын деп айқайлайды. Бұл қаланың ұзындығы түстен кешке дейін созылады, көлденеңінен де солай. Мешіттер мен үйлер кірпіштен салынған, әр үйдің қақпасында мұнара бар. Қаладан 114 шақырым қашықтықта 10 000 әскерге дейін сиятын бекініс орналасқан. Қалада үлкен 40 мешіт бар, орталықта Кремль орналасқан, барлық жағынан кіретін 6 қақпасы бар, бұл Кремльді ескі Ташкент деп атайды».

Сондай-ақ, Ресейдің ежелгі актілер мұрағатынан XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы Ташкент тарихы туралы, 1741 жылы Ташкентте болған татарлық саудагер Шубай Арслановтың хабарламасында кездеседі [20].

Жоңғарлардың қолына билік көшкеннен соң, жағдай тіпті қиындап кетті. Енді салықты тек жоңғар ханына ғана емес, қазақтардың Ұлы жүз феодалдарына да төлеу керек еді. Себебі, олар жергілікті тұрғындарды үнемі қорқытып, қала билеушісіне де осыны айтатын болған. Ташкенттіктердің өмірін бейнелей отырып, Арсланов олардың көшпелілерге тәуелділігін айқын көрсетеді [21, 193-б.].

Өз тарапынан Кусек бек Ташкентті билеуді қолға алған соң жоңғарларға аманат беру арқылы олармен келісімге келеді. Сөйтіп төрт жылдың ішінде салық жинаумен қалалықтардың жағдайын әбден нашарлатады. Халықтың оған деген жеккөрініш сезімі шексіз еді. Оны тұрғындардың биліктен тайдырғысы келген іс-әрекетінің нәтижесіз аяқталғандығының Арсланов куәсі болған екен. Кусек бектің үйіне астыртын түрде кірген адамдарды біреу сатып кетіп, олар жедел түрде ұсталып қалады. Ұйымдастырушылардың саны бесеу екен, сонымен бірге олардың әкелері мен ағалары жалпы саны 25 болған. «Олардың барлығы өлім жазасына кесілді, кейбіреулерін дарға асты, әйелдер мен балаларын құлдыққа сатты» [22, 413–414-бб.]. Ташкенттен кетерден 20 күн бұрын, ол жерге жаңа билеуші келді, оны Жоңғар ханы Қалдан-Церен жіберген болатын. Жаңа билеуші қалмақ Қасым-Кузе келмей жатып сыйлықтар мен алымдар талап ете бастады. Қалдан-Цереннің мұрагері Сейітхан билеген Түркістанның жағдайы да дәл осындай еді. Қала тұрғындары жоңғарларға да, қазақ феодалдарына да салық төлеуге мәжбүр болды.

А.И. Левшиннің мәлімдеуінше, сол уақытта қазақ сұлтандары Ташкенттің ішкі саясатына араласты, қала күнделікті жан-жақты қоршауда тұрды. Олар Ташкент маңына егін егіп сол жерлерді иеленген. Әсіресе, Ташкент, Жоңғария күйрегеннен кейін (1756 ж.) Ұлы жүзден зардап шеккен [17, 87–88-бб.].

Абылай хан тұсында Ташкент және оның округтерін – қазақ жүздері бөліске түсірген. Шымкентті шымыр аталығы иеленді. Ташкент төрт бөлікке бөлінді – Ысты (Бесағалы), қоңырат және Орта жүзде (Көкше), Жаныс (Сибзар), Сіргелі, Ысты, Ошақты-Шейхантаур. Наймандар Чинас шықтым руы – Паркентті басқарды. Төле бидің баласы Ниязбек жаныс руынан Ташкент түбінде қамал тұрғызды. Сіргелі руына Байтенек және Қият руынан Қибрай қамал тұрғызды. Ташкенттің төрт округін Абылай ханның туыстары: Бабахан-төре (Шейхантаур), Раджаб-бек Аштраханидтер әулетінен (Бешагач). Мұхаммед Ибрахим-бек Шағатай әулетінен (Көкше) және Жошы ұрпақтары (Сибзар) басқарды [23], өздерінің арасында билік үшін талас-тартыс басталды.

Оңтүстіктегі қазақ жерлері туралы маңызды мәліметтер 1796 жылы барған Ресей елшілері арқылы алынған. Ресей елшілерінің құрамына сержант А.С. Безносиков, казак-

атаманы, подпоручик Д.Телятников және аудармашы Сібір казактарының бірі, капрал Я. Быков енгізіледі. Алексей Безносиков 1794 жылы Колывано-Воскресенск тау-кен зауытының обершихтмейстрі Тимофей Бурнашевпен бірге алғашқы елшілердің құрамында Орынбор және Бұхара арқылы Ташкентке бармақшы болып, алдын-ала белгіленген әрекеттері сәтсіздікке ұшыраған еді. Оның сәтсіздікке ұшырауына Сібір әкімшілігінің Орта Азиядағы саяси жағдайы туралы мәлімет ала алмағаны себеп болып, елшілер Бұхарада қолға түсіп сапарларын жалғастыруға мүмкіндік болмай, 1795 жылы сәуір айында Омбыға қайтып оралған еді.

Ресей мәмлегерлерінің жаңа сапары Ташкент билеушісі Жүніс қожа өтінішінше жауап ретінде, Ташкент билеушісі мен Ресейдің арасындағы сауда қатынастарының көлемін кеңейту және жандандыру мақсатында жүзеге асырылды.

Алғашқы елшілер әрекетінің сәтсіз аяқталуы жөнінде Ресей үкіметіне берген хабарламасында Сібір корпусының басшысы генерал-лейтенант Г.Э. Штрадман былай дейді: «Предпринимаемы уже были мною меры к отправлению их (елшілер – Ө.Қ.) другим способнейшим путем» [24, 13-б.].

Жаңа елшілерді қазақ даласы арқылы өтетін керуен жолымен тікелей Ташкентке жеткізу мақсаты қарастырылады. Сібір әкімшілігі олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету ниетімен Орта жүздің Қаракесек руының сұлтаны Бөкейге көмек ретінде елшілерге жол бастаушы мен қарулы күзет беруін, айтып, өтініш жасайды [25, 168-б.]. Осы өтінішке Бөкей сұлтан жолбасшылыққа өзінің баласы Есім сұлтанды тағайындап, оның қасына екі қазақтан тұратын күзетті қосып беріп орыс елшілерін Ташкентке аман-есен жеткізіп салады.

Орыс елшілерін Ташкентте үлкен құрметпен қабылдайды. Ресейдің арнаулы тапсырмамен жіберілген өкілдері Ташкент билеушісі Жүніс қожаның иелігінде бір жылдай болып, осы өлкенің қоғамдық-саяси, шаруашылық өмірімен жете танысады. Олардың жинаған материалдарындағы хабарламаларды, қолжазбаларды, естеліктерді көптеген зерттеушілер өздерінің ғылыми жұмыстарына пайдаланған.

Орыс елшілері дайындаған материалдардың арасындағы өте құнды құжаттардың бірі – казак әскерінің атаманы, подпоручик Дмитрий Телятниковтың «Объявление» естелігі. Бұл естелікті тарихшы-ғалым Ю.А. Соколов шығыс елдерінде сақталған құжаттармен салыстыра отырып, тарих ғылымына пайдалануға болатын «күмәнсіз дұрыс» құжат деп табады [25]. Салыстыру кезінде шығыс елдерінде сақталған құжаттардағы мәліметтер Телятниковтың қолжазбаларындағы мәліметтермен толық сәйкес келген. Орыс елшілері Телятниковтың мәліметтерінде көрсетілгендей [26], Ташкентте ұзақ уақыт болып, өздерінің жасаған алғашқы бақылау, бейнелеу жұмыстарын және алған әсерлерін егжей-тегжейіне дейін анықтауына мүмкіндік алды. Д. Телятниковтың мәліметінше, Жүніс қожа 1784 жылы Ташкент билеушісі болған. Алайда, ол қаладағы сепаратистік күштермен күресті одан кейінгі жылдары да жүргізген. Ташкент өзінің саяси құрылысы жағынан Бұқар, Қоқан және Орта Азияның басқа хандықтарынан еш айырмашылығы болмады, өзара қырқысу күресі жүріп жататын қарапайым феодалдық иелік болды.

Сонымен қатар, Ташкент билігіне Ташкенттің шаруашылығы мен сыртқы саудасында көрнекті орын алатын, қаланың Шейхантаур бөлігінің жергілікті қожалары келді. Алайда Ташкентті басқаруға Ресеймен сауда жасайтын бай қолөнершілер мен көпестер де ықпал жасап отырды. Бұл саудаға Жүніс қожаның өзі де қатынасты [27, 182-б.].

Д. Телятниковтың жазбасында Жүніс қожаның құзырындағы қазақтың шанышқылы, үйсін рулары Ташкент билеушісіне алым-салық төлеп тұратындығы айтылған. Бірақ мұндағы Жүніс қожа алым-салық жинау кезінде қол астындағы рулардан түтін басынан бір қойдан [28, 158-б.] алып отырды деген мәлімет қате. Оның басты дәлелі Д. Телятниковтың естеліктерінен басқа құнды құжаттар мен хаттарда, күнделіктерде Жүніс қожа көшпелі қазақтардан салық жинағанда түтін басынан бір қой емес, әр жүз қойдан бір қой алатындығы айтылады.

Телятниковтың хабарламаларындағы тағы бір ерекше назар аударатын нәрсе – керуен жолдарындағы әскери-саяси жағдайлар, Ертіс өзенінен Ташкентке қарай жүрер жолдағы қазақ руларының орналасуы және оларға басшылық етіп отырған қазақ сұлтандары мен билерінің есімдері жөніндегі мәліметтер. Бұл мәліметтер атақты Қоқан тарихшысы Мұхаммед Салих Ташкендидің осы мәселелер жөніндегі мәліметтерімен үндес.

Жүніс қожа билікті өз қолында ұстап, бес бірдей ұлына: Мұхаммед-қожа, Хан-қожа, Хашим-қожа, Сұлтан-қожа және Хамид-қожаларға Ташкент маңындағы қамалдарды басқартып отырған.

Жүніс қожаның Орта Азияның бірқатар аудандары мен Ұлы жүз аудандарын бағындыру үшін жүргізген күресі тұрғындарды аяусыз қырумен жүрді. Ол өз билігінің қарамағына түскен Ұлы жүз қазақтарына салық салумен қатар, оларды әскери күш ретінде пайдаланды.

Жүніс қожа Ұлы жүздегі хандық билікті жойды. Енді Ферғана мен Зеравшан жазығынан қазақ даласына, одан әрі Ресейге баратын жолдарға бақылау жасау Ташкенттің қолында болды. Мұндай жағдай Ташкенттің Орта Азиялық хандықтармен, әсіресе Қоқан хандығымен қарым-қатынасының шиеленісуіне әкелді.

Жоғарыда атап көрсеткендей Д. Телятников Жүніс қожаның көршілермен қарым-қатынасын былай сипаттайды: «Билеуші барлық көршілермен қырқыста тек қожалық көршісімен тату» [29, 8-б.] бейбітшілік жағдайда болды. Ташкенттің Қоқанмен қатынасының шиеленісуі олардың арасында әскери қақтығысқа әкелді.

1794 жылы Қоқан билеушісі Нарбота би үлкен әскермен Шыршық өзенінен өтіп, Ташкент маңындағы елді мекендерді және осында көшіп-қонып жүрген Ұлы жүздің шанышқылы руын тонай бастады. Жүніс қожа әскері шанышқылармен біріге отырып, күшті қарсылық көрсеткені соншалық Нарбота би шегінуге мәжбүр болды [30, 187-б.].

XVIII ғасырдың соңында Ташкент жеке иелік етудің орталығы болды және XIX ғасырдың алғашқы он жылдығының соңына дейін өмір сүріп, 12 жыл бойы Жүніс қожа басқарды. Поспеловтың дерегі бойынша Жүніс қожа қазақ сұлтандарына қарсы өз әскери жорығын 1799 жылы аяқтаған. Бұл кезде Ташкент билігіне Түркістан мен Қаракөл деген атпен белгілі көлге дейінгі территория бағындырылды [31, 16-б.]. Бірақ қазақтар Ташкент билеушісіне түбірімен тәуелді болмады, өздерінің тонаушылық әрекетімен қала тұрғындарына қысым жасап, ұзақ уақыт бойы олар үшін қауіпті болды. Көптеген ауылдар тұрғындарымен солардың билігінде болды [32]. Сол кезеңде қазақтардың саны ташкенттіктерден асып түспеді. Далалы жердегі тұрмыс тіршілігіндегі ерекшелік әр болыста би немесе старшындар бар, яғни олар басты билеушіге келіп, болыстағы тыныштыққа жауап береді. Содан соң бағыныштылар жыл сайын алым-салық төлеп отырды: жүз қойдан бір қой, ал жылқыдан, ірі қарадан алынбады. Егер бір болыста ұрлық немесе өзара келіспеушілік болса, билеушілер оны шеше алмады, яғни басты билеушіге келеді. Ол мұндай істерді жәбірленушінің пайдасына шешеді, ал кінәліні жазалап, кейбір малын тартып алу есебі арқылы айыппұл салды. Маңызды қылмыс үшін өмірінен айыратын. Қасында жаза мен қайырымдылығы бар жаңа биліктің тұсындағы қазақтар өздерін көрсеткендей болуға қорқады, өйткені басты билеушіге жеткен барлық қылмыстар жауапсыз қалмады.

Ташкент бегінің қазақтардан алым-салық жинағаны туралы, сол кезде өмір сүрген Қоқан феодалдарына қарсы күрескен, әрі айлакерлігімен көзге түскен Бошан Абылайұлы жөнінде мынадай әңгіме бар [33]. Ол кезде Бошанның шын болмысы ашылып, аты елге белгілі бола бастайды. Шойбек датхамен (Төле шөбересі) бірге ел ішіндегі даулы істерге араласып та жүреді. Бір жолы Келестің жоғарғы жағын жайлап отырған жайдақ руының 14 жасар қызын Шыршық бойындағы құрамалар алып қашып кетеді. Екі-үш адам болып артынан қуып барған жайдақтарға құрамалардың жігіттері қызды көрсетіп, қалың мал төлемек түгілі, өздерін сабап-сабап, біреуінің көзін шығарып, біреуінің басын жарып, кері

қайтарып жібереді. Бұған ашуланған жайдақтар датхасы, Арал бидің баласы Марқабай қасына он шақты кісі ертіп, Ташкенттің билеушісі Рәжіпханға келеді. Сөйтсе, әлгі қыз алып қашып, күш көрсетіп жүрген жігіттер Рәжіпханның оң қолы, құрама жұртының датқасы Сақымның туыстары екен. Рәжіпханды арқа тұтқан Сақым бұларға жеңістік бермей, қайта өздеріне жала жауып, Марқабайды қаматып қояды. Бұл оқиға Ташкенттегі бекке алым-салым жөнінде есеп беруге барайын деп дайындалып жүрген Шойбекке жетеді. Шойбек: Ал, сенің Қоқан бегінің алдына барып, өз туыстарының арын арашалап алатын кезін, өзіңнің шын батырлығың мен шешендігіңді көрсететін мезгілің келді. Бек алдында сөз тауып айта алмасаң, қатынның киімін кигізіп, өзіңді масқара қылады, - деп Бошанды қайрап-қайрап жанына ертіп алады. Бұлар Ташкентке келсе, алым-салықтарын алып келген қазақ датхалары сарайға жиналып қалыпты. Сарай іші у-ду. Алым-салықтарды түгел әкелмеген кейбір датхаларға бек қатындардың ұзын көйлегін кигізіп, мойындарына арқан салып, оны жоғарыға кере байлап, артынан ұзын таяқпен шұқып: Осы тұрған тұрысың саған жараса ма, жараспай ма? - деп мазақтап жатыр екен. Үрейі ұшқан сорлы датхалар:

- Ия, тақсыр, жарасады, жарасады, - деп шулап жатыр. Шойбек пен Бошан бектің сарайында осындай келемеж көрініс үстіне тап болады. Бұлар кірген бойда бекке иіліп сәлем береді. Бірақ бек олардың сәлемін алмай бірден:

- Әй, Шойбек, мына тұрыс мыналарға жараса ма? Айтшы? - дейді Шойбек не деп жауап берерін білмей сасып, Бошанға жалтақ-жалтақ қарай беріпті. Сонда Бошан:

- Ия, тақсыр! Бұлай қорлану басынан бағы тайғандарға ғана жарасады, - деп жауап береді. Оған ала көзімен ата қараған бек:

- Ал, қатынның киімін киген еркек кімге лайық? – дейді. Бошан тағы да тайсалмай:

- Басынан бағы тайып тұрған бектің сарайына лайық, - дейді.

Сөзден жеңілген бек Шойбекке бұрылып: - Мына қап-қара сайрап тұрған кімің – деп сұрайды. Шойбек күмілжіп ештеңе айта алмайды. Оның орнына Бошанның өзі суырып алғандай:

- Тақсыр, аң патшасы арыстан да, алғыры қасқыр емес пе? Еркектің керілген көрімдей қатын сияқты аспағы сартта болмаса, қазақта жоқ дейді тақылдап. Әбден ұтылып, әрі қарай сөз таластыруды жөн көрмеген бек байлаудағы датхаларды босатады.

Бошанның батырлығы мен шешендігіне риза болған бек оған Ташкентте қалып оқуды, сондай-ақ сарайда қызмет етуді ұсынады.

Қожа ханның өзі тұтқынға түсіп, 70 сарбазымен азапталып өлтіріледі. Бұл соғыстың Қоқан хандығы үшін сәтсіздікпен аяқталғандығын М. Пospelов былайша баяндайды: «При робости хотя и превосходного числом кокандского войска...ташкенцами одержана победа, она еще и тем увеличена, что кокандский владелец со многими чиновниками и другими людьми попал в плен» [34, 42-б.]. Қоқандықтар Ходжентті жоғалтқаннан кейін, Солтүстік Ферғанада Әлім ханға қарсы Шуста қаласының әмірі Бұзуруқ қожа бүлік шығарды. 1800 жылы Жүніс қожа Ходжентке келіп, қала билеушісімен одақтастық құрды. Қоқан әскерлері, Сырдария өзенінен өтіп, Әлім хан тек үшіншішабуылдан кейін, Шуста қамалын алып Бұзуруқ қожаны өлтіреді [35].

Ташкент билеушісі Жүніс қожа иелігіндегі қазақтар туралы толық мәліметтер орыс елшілерінің құрамында болған сержант Безносиковтың «Журнал похода подпоручика и атамана Д.Телятникова в Ташкент» деген жазбаша хабарламасында кездеседі. Осы хабарламамен өз уақытында Ш. Уәлиханов жеткілікті түрде танысып, өзінің жеке мұрағатында сақтаған [36]. Д. Телятников пен А.С. Безносиковтың хабарламалары мен күнделіктері XVIII ғасырдың соңындағы Қазақ - Орта Азия, Қазақ-Орыс қатынастарының тарихы жөніндегі құнды деректердің бірі болып табылады. Д. Телятниковтың жазбаша мәліметтерінде орыс елшілерінің Ертіс өзеніне жақын таулы аймақтардағы атақты Барақ ханның немересі, Бөкей сұлтанның баласы Тоғым сұлтанның қоныстарында болғандығы, Ресей және Ташкент керуендерін шығарып салудағы қазақтардың Орта және Ұлы жүздері

өкілдерінің ара ағайындығы туралы маңызды хабарлар, сонымен қатар Сібір мен Орта Азия мемлекеттерін байланыстыратын сауда жолдарына бақылау жасау мәселесі бойынша жекелеген рулардың арасындағы өзара қырқысулар, қақтығыстар жөніндегі мәліметтер егжей-тегжейлі баяндалады [37, 242–244, 246-бб.].

Д. Телятников пен А. Безносиков өздерінің хабарламалары мен күнделіктерінде Ташкент иелігіне сипаттама бере отырып, Жүніс қожаның Ташкентті билеу ісіндегі қазақтардың атқаратын рөлі және Жүніс қожаның оңтүстік қазақтарына қатысты іс-әрекеттеріне айрықша назар аударады. Орыс елшілері осы кезеңдегі (XVIII ғасырдың аяғына қарай) Түркістан қаласындағы биліктің қазақ хандары Есім мен Болат ұрпақтарының қолдарында болғандығын, олардың «өзара келісімге келе алмауына» байланысты Бұхара билеушісі Шахмұрат бекке [37, 242–244-бб.] тәуелді (протектораты) болып қалғанын айтады. Осы мәліметтер мен хабарламалардың дұрыстығын бұхарлық [38, 12–14-бб.] құнды құжаттар, жазбаша деректер толығымен растайды.

А. Безносиковтың жоғарыда аталған деректі хабарламасында Жүніс қожаның құзырындағы адамдары мен көршілес қазақ руларына байланысты саясаты, қазақ-бұхар қатынастары, Сырдария маңындағы қалалар төңірегіндегі саяси күрес туралы қызықты мәліметтер беріледі. Осының бәрі XVIII–XIX ғасырлардағы Қазақстанның оңтүстігіндегі саяси-әлеуметтік жағдайлардың барынша шиелініске түскенін, соның салдарынан қазақтардың Ташкент билеушісі Жүніс қожаның билігіне көп ұзамай Қоқан хандарының бағыныштылығына душар болғанын дәлелдейді.

Жоғарыда атап өткендей, 1796 жылы Ташкентке Д. Телятников, А.С. Безносиковтың елшіліктері қонақжайлылықпен қарсы алынып, қала өмірімен жақынырақ танысып, Ресей мен Ташкент арасындағы сауданың жандануына қатысты келіссөздерді жүргізуге мүмкіндік алды. Бір жылдай болып, олар Ташкенттен қайтып кетті. Орыс елшілерімен бірге Жүніс қожа құрамында Мулладжан Максум мен мыңбасы Ашур Али Бахадүр бар жауапты елшіліктерін қосып жібереді. Олар Д. Телятников пен Безносиковтың шығарып салуымен 1797 жылы қарашаның басында Петербургке келеді. Орыс үкіметі ташкенттік елшілерге үлкен жауапкершілікпен қарады. Оларды Павел I мен мемлекеттік канцлер А.А. Безбородко қабылдады.

Мулладжан Максум және Ашур Али Бахадүр орыс үкіметіне Жүніс қожаның грамотасын, өздерінің атынан канцлерге хат тапсырды. Жүніс қожа грамотасында орыс елшілерінің Ташкентке келгендігін растап, өлкенің табиғи байлықтарын игеруге көмектесу үшін тау-кен өндірісінің екі инженерін жіберуді сұрады. Мулладжан Максум және Ашур Али Бахадүр өздерінің хатында Ташкент пен Ресей арасындағы өзара тиімді сауданы дамытуды, сонымен бірге Ташкентке Қытай мемлекеті шабуыл жасаған жағдайда әскери қорғауды сұрады [39, 2-б.].

1796 жылы наурыз айында ташкенттік елшілер Петербургтен қайтып, маусым айында Омбыға жетті, ал ол жақтан Ташкентке аман-есен оралды. Олар Жүніс қожаға Павел I грамотасын, А. Безбородко мен Сібір желісінің бастығы, генерал-майор Горчаковтың хаттарын әкелді. Ташкент елшілері қойған сұрақтарға жауап соңғы екі хатта берілді. А. Безбородко Ташкент көпестеріне барлық жағдайларды жасайтынын хабарлаған [39, 11–12-б.].

Сонымен бірге Жүніс қожадан орыс көпестеріне еркін сауданың дәл сондай құқықтары мен қауіпсіздік кепілдігін беруді сұрады. Орыс үкіметінің Ташкентке оның табиғи байлықтарын зерттеуге тау-кен инженерлерін жіберетінін айтты. Әскери көмекке келетін болсақ, А. Безбородко қажет болған жағдайда Ресей Ташкентке көмек көрсетеді. Бірақ орыс үкіметі Қытайдың Ташкентке шабуыл жасайтыны туралы ойдан аулақ, сондықтан ол да Горчаковта Жүніс қожаға Қытаймен қарым-қатынасты шиеліністірмеуге шақырды [39, 9–14-б.].

Д. Телятников пен Мулладжан Максумның елшілігі Ташкенттің Ресеймен қарым-қатынасы тарихында көрнекті орын алады. Осы елшіліктің арқасында екі жақтың өз арасындағы болашақ экономикалық және саяси байланыстардың дамуы туралы көзқарастары ашық айтылды. Мулладжан Максум және Ашур Алидің орыс үкіметімен жүргізген келіссөздердің нәтижесінде, 1800 жылы Сібір әкімшілігі ұйымдастырған келесі Ресей елшілерінің сапарымен тығыз байланысты. Бұл жолы мәмлегерлік сапарға тау-кен ведомствосының инженері Михайл Поспелов пен Колывано-Воскресеньек тау-кен зауытының обершхтмейстрі Т. Бурнашев шығады. Олар Ташкент билеушісі Жүніс қожаның өтініші бойынша тыңайтқыш (селитра) өндіру тәсілдері мен Ташкент маңында кен орындарын ашу үшін барлау жұмыстарын жүргізу мақсатында барады [40, 112-б.].

Орыс елшілері Ташкенттің кен орындарын тиянақты зерттеп, орыс үкіметіне ол туралы мәліметтер беріп отырды. Тау инженерлерін жібере отырып, орыс үкіметі инструкциядан белгілі болғандай өлкенің табиғи байлықтары туралы барлауды мақсат етті. Бурнашев пен Поспеловтың Сібір желісі әскерінің командирі генерал-майор Лавровқа берген рапортынан біз Жүніс қожаның орыс инженерлері кен балқыту ісін дұрыс орналастыруға көмектескенін қалағанын білеміз. Бірақ орыс үкіметінің нақты бұйрықтары болмағандықтан, олар бұл өтінішті орындай алмаған.

Сібір әкімшілігінің орыс елшілерінің рапортына зерттелген кен өндіру аймағының үлгілері мен сол зерттелген ауданның сызбасы қосылды [41, 4-б.].

М. Поспелов пен Т. Бурнашев сапарларынан қайтып оралысымен «Об особенностях дороги через киргиз-кайсацкую степь» деген жолжазба жариялайды. Бұл еңбектегі мәліметтер белгілі шығыстанушы Н.А. Халфиннің сөзімен айтқанда «Империяның жоғары қызметтегі адамдарының арасындағы зәру мүдделерге қозғау салды» [42, 52-б.]. М. Поспеловтың жолжазбасы XVIII–XIX ғасырлар арасындағы қазақтар үшке бөлінеді: Үлкен, Орта, Кіші Ордаға. Біріншісі Шу өзенінен Сырдарияға дейін мекендеген, көп бөлігі Ташкент билеушісінің тәуелділігінде, Орта жүз Ертістің ұзындығымен Бетпақдала аймағына дейін, Кіші Орда Бұхараға дейін жетіп, Орынбор желісінің маңын қоныстанды.

Әсіресе, Орта мен Кіші Орда Ресейдің қол астында, яғни барлық алым-салықтан босатылған. Ал Ташкент иелігіне жататындар соғыс кезінде әскерге пайдаланылды, кейде оларды бағынуға міндеттеген алым-салықтар салды, сондай-ақ Ұлы жүздің саяси өміріндегі көптеген фактілерімен, қазақ-қоқан қатынастары және Қазақстанның оңтүстік бөлігіндегі Қоқан хандығының әскери-саяси экспансиясы туралы мағлұматтарымен құнды [43, 95–103-бб.].

1802 жылдың аяғында Омбыға Ташкенттен ұлы уәзір титулын алған, яғни премьер-министр М. Максум бастаған 7 адамнан тұратын елшілік келді. 1803 жылдың басында елшілік Петербургке жетті.

Елшілер орыс үкіметіне Жүніс қожаның грамотасын және елшіліктің негізгі міндеті жазылған М. Максумның хатын тапсырды. Орта Азияның Ресеймен қарым-қатынасы тарихында тұңғыш рет Ташкент үкіметі мыс балқыту мен жарылғыш заттарды құю үшін Ташкентке 5 жыл мерзімге орыс шеберлерін, сонымен бірге 1000 пұт мыс пен 500 винтовка жіберуді сұрады. Аталған өтініштер Ташкентке Қытай тарапынан болуы мүмкін шабуылдан қорғану мақсатында деп көрсетіледі. Орыс үкіметі елшілік өтініштеріне зор ықыласпен қарап, мыстың аталған мөлшері мен шеберлерді жіберуге келісім берді. Ал қаруға келетін болсақ, Ресей Қытаймен достық қарым-қатынаста болғандықтан, қаруды бере алмайтынын айтты. Бұдан басқа, М. Максум өз атынан сауда министрі Н.А. Румянцевқа хат жіберді, «онда Орта Орда сұлтандары тонаған ташкенттік және ходженттік көпестердің тауарларын қайтаруды сұрады» [44, 40–43-бб.]. XVIII–XIX ғасырлардағы Ташкент иелігіндегі саудада бай көпестердің маңызының артқандығын көрсетеді [45, 50–51, 54–57, 58-бб.].

1800 жылғы Ферғана жорығының сәтсіздігі мен бұдан кейінгі Жүніс қожаның балалары мен мұрагерлерінің әлсіздігінің нәтижесінде және қазақтардың көмегінен айырылған

Ташкент, Қоқан әскерлеріне қарсы соққы бере алмады. Ферғаналық тарихшылардың айтуынша, Ташкент Қоқан хандығының жартылай тәуелді облысына айналды [14, 112-б.]. Төңіректегі қазақтардың көмегінсіз Хамид Қожа әлсіз болды. Омар бектің Ниязбекке қалдырған аз ғана қоқандық гарнизоны бекіністі сақтаумен бірге тұрғындары құрғақшылықтан зардап шеккен Ташкент қаласына шабуыл да жасады. Мұндай жағдай Аваз Мұхамедтің сөзі бойынша 7 жылға дейін созылады. Ташкентті Әлім хан біржолата жаулап ала алмады және қалаға су жіберілмеді [46].

Қоқан әскерлерінің Құрамаға және әрі қарай Ташкентке аттануынан оларға қарсы тұра алмайтынын сезген Хамид қожа Бұхараға қашады [47].

Нияз Мұхаммедтің мәлімдеуінше, [48, 65–66-бб.] Қоқан әскерлерінің жақындағанын естіген ташкенттіктер шабуыл кезінде өздерінің мүліктері мен құнды заттарынан айырылмай үшін жерге көміп тастайды. Қаланың ақсақалдары, ағалықтары, арбабтары [49] жаңылыса бастады, халықты бекініс қабырғасына дейін ығыстырды. Қалада бассыздық басталды, барлығы қорқыныштан, ақылдан айырылды. Азық-түлік қоры қалада болмады, қақпаның жабылуына байланысты төңіректен азық-түлік әкелуге тиым салынды. Аш балалар көшеде нан сұраумен қаңғып жүрді. Көптеген қала тұрғындарының көңіл-күйінің мәз еместігін білген Әлім хан, Шыршық өзенінің бойындағы Қойлық қаласынан өзінің артиллериясына келеді.

Барлық қазақтар және төңіректегі отырықшы тұрғындар хан әскерлері жағынан тоналды.

Көптеген Орта Азиялық қалалардың ішінен Ташкент қаласы қарастырылып отырған уақытта балшық қабырғамен қоршалды. Поспеловтың айтуынша, [34, 27-б.] биіктігі 26 фут, төменнен қалыңдығы 6, жоғарыдан 3 футқа жетті, ал қабырға шеңбері 18 верстқа, қабырғада 16 қақпа болды. Өзінің биіктігіне, қабырғасының қалыңдығына және көптеген тұрғындарының болуына қарамастан бекініс қоқандықтарға төтеп бере алмады. Салара жағалауына келгеннен кейін Әлім хан өзінің артиллеристеріне бекіністің оңтүстік жағында орналасқан екі қақпаны атқылауға бұйрық берді. Қалған әскерлер қаланы барлық жағынан қоршап алды. Артиллериялық атқылау екі күнге созылды.

Автордың сөзіне қарағанда қоқан әскерлері артиллериялық дайындықпен қатар жер қазу ісімен де айналысты. Күректің, балтаның көмегімен қоқандықтар қала қабырғаларын бұзып-жарып, оларды мұнаймен, оқ-дәрімен толтырды [50, 52–53-бб.]. Барлық дайындық жұмыстары біткеннен кейін бұйрық бойынша бір уақытта салынған зарядтардың жарылуы және барлық қару-жарақтардың дүркін-дүркін атылуы болды. Тарихшының айтуынша, қаланың жері, топырағы аспанға ұшты, оқ-дәрінің түгіні бұлтпен араласып кетті. Атыс пен жарылыстың дыбысы естілгеннен кейін Қоқан әскерлері, қалаға баса көктеп кіреді. Қала тұрғындарының ішінен атақты және ықпалдыларды тұтқынға алып, оларды өзінің астанасы Қоқанға жібергеннен кейін, Әлім хан қазақ аудандарының төңірегіндегі қалаға тәртіп орнатуға кірісті. Осы мақсат үшін ол барлық қазақ билерін шақырып алып, олардан салықты өндіріп алғаннан кейін қайтадан оларды бұрынғы әдет-ғұрып бойынша бөлек-бөлек қазақ тұтқындарының арасына би қып тағайындап, өз жерлеріне жібереді.

70 жылдардың ортасынан – XVIII ғасырдың аяғына дейін Қоқан хандығын Әбдулкәрім бидің немересі Нарбота би биледі. Оның таққа отыру қарсаңы аласапыран кісі өлтіру мен билікке таласу заманы болды. Нарбота би біраз уақыт хандық тақтан бас тартқан. Ферғанада тақта отыру өте қауіпті деп санаған. Қоқан қаласының атақты азаматтары салтанатты түрде Нарбота биге адал қызмет етуге ант берген, толық қолдайтынына уәде еткен [51, 660-б.]. Тек осыдан соң Нарбота би тақта отырған сынайлы. Замандасы Ахмет Шайхтың айтуына қарағанда [52, 13-б], «Нарбота хан заманында біз бала едік, сонда да аталарымыздың сөзі құлағымызда. Нарботаны адамдар хан демейтін «бек», яки «улеми» деуші еді. Хан деген «хун» сөзінен алынған «зұлым иесі» деген мағына береді, сонан хан деуге қызықпай «бек»

атап, Нарботаның пакизаттығы да болғандықтан «улеми» деп атаушы еді» дейді. Абдурахман бидің баласы Нарбота хан он төрт жасында таққа отырып, 36 жыл билік құрып, 1796 жылы қаза болған. Ферғана хандары арасында ең көп, ұзақ хандық еткен осы кісі Нарбота бидің басқаруы тұсында Ферғананың Бұхар хандығына шын мәнісіндегі тәуелділігі жойылды. Осыған қатысты географиялық жағдайы да маңызды роль атқарды.

Ферғана даласы ыңғайлы қатынас жолдарының торабында орналасқандықтан, жақсы жағдайларды иемденді. Бұл негізінен маңызды керуен жолдарына байланысты болды, солардың бірі – Ошқа баратын жол, содан Терек-Диван арқылы Қашқарияға, екіншісі Ходжент пен Ұратөбе арқылы Самарханд пен Бұхарға, үшінші жол Ақсу кентінен Кендір-Диван арқылы Ташкентке, ақырғы жол Памирге бағытталды.

Негізінен Қоқан хандығы XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың бірінші жартысында Тәуелсіз Түркістанның бүкіл шығыс бөлігін алып жатты. Ол солтүстігінде құнарсыз дала арқылы бөлініп тұрған Сібірдің шеткі округтерімен, батысында Хиуа және Бұқарамен, Оңтүстігінде Қаратегін, Дарваз және Кулябпен, Шығысында Қашқариямен (Шығыс Түркістан) шектесті. Қоқан хандығының құрамына Сырдария өзенінің оң жақ жағалауы мен Алатауға дейінгі жерлерді алып жатқан Наманган аймақтары және Ташкент пен Ходжент қалалары арасындағы Ұра Төбе аймағы кірді. М.И. Венюковтың айтуынша, Қаратаудың Солтүстік беткейіндегі Сүйіндік, Қара-чыр, Сауысқандық өткелдеріне қарама-қарсы Созақ және Шолаққорған атты екі кішкене елді мекен болды. Олар Қоқан хандығының солтүстігіндегі ең шеткі тұрғын пункті. Талас өзенінің шығысы мен Арыстың батысында Арысланды, Қарабах, Батен сияқты ұсақ салалары болды. Талас бойындағы таулы мекендердің бәрінде, қырғыздардың көшпелі тайпалары мекендеген, тек өзеннің таудан шығар тұсында Әулие-Ата қалашығы тұрды. Ол қала елдің сол ауданындағы басқарушы орталық және бүкіл солтүстік шекарасындағы негізгі стратегиялық пункт болып табылады. Арыс және басқа да өзендердің жағасында халық көп қоныстанды. Олардың қатарында Манкент, Сайрам, Шымкент және Түркістан сияқты Сырдария аймағының белгілі қалалары болған. Бірақ Қоқан хандығының шығыс бөлігіндегі нағыз орталық 50–60 мың тұрғыны бар Ташкент қаласы болатын. Ташкенттің оңтүстігінде Кендіртаудың арғы бетінде Ферғана жазығы жатыр, ол – хандықтағы халықтың ең тығыз орналасқан және гүлденген бөлігі [53, 2–4-бб.].

Халық санағының жүрмеуі, есеп-қисап мәліметінің болмауы себебінен Қоқан хандығының нақтылы халық саны анық айту мүмкін емес. Кейбір деректерге қарағанда халық саны 1,5 миллион, ал аумағы 5000 шаршы шақырым болған [54, 52-б.].

Әлім хан Бұқара, Ташкент халқынан жиналған қолмен көптеген қалаларды алып, Ахлап, Рүстембек сияқты әскер басшыларынан бастап, көптеген жазықсыз адамдарды өлтірген.

Әлім ханның толассыз әскери жорықтары халық бұқарасының жағдайына ауыр әсер етті. Бұл халық арасында қатты наразылық туғызды. Наливкин былай деп жазды: «Әлім ханның есіл-дерті соғысу, ал қалғандарына соғыстың еш қызығы жоқ еді, олардың көз алдында ханның жаулаушылыққа әуестігі оның жеке басының ермегі сияқты көрінді, мұның халық үшін титтей де пайдасы болмағаны өз алдына, ол қыруар уақытты текке кетіру, қаржыны босқа жұмсау, жиі-жиі адамдарды қазаға ұшырату еді» [55, 91-б.].

Енді ол Ташкенттен Солтүстікке көшіп қонған Ұлы жүз қазақтарын басып алуды армандады. Сырдарияның орта ағысымен Түркістан аудандарын, Қызылқұм аудандарын мекендеген қазақтардың бір бөлігі Бұхар әмірлігінде вассалдық тәуелдікте болды. Жұмабай Қайтақ мен Ырысқұл бидің басқаруындағы ірі әскери күш Әлім ханның нұсқауымен қазақ жерлерін басып алуға жіберілді. Бұл отрядтар жақын жердегі қазақ ауылдарына шабуыл жасап, оларды тонады. Көптеген жергілікті тұрғындар тұтқынға алынды. Қалған қазақ ауылдарының тұрғындары шапқыншылық туралы естіп, елдің ішкі жағына көшеді.

Ауылдың соңғы шүберегіне дейін тонап, көп олжа мен тұтқындар алып отырады. Жұмабай Қайтақи отрядтары қыстың суық кезінде жарысты одан әрі жалғастыра алмай, кері жолмен еліне қайтады.

«Тарихи-Шахрохидің» авторы оның өліміне бір шумақ өлең арнаған, онда халықтың Әлім ханға деген ашу-ызасы мен жек көрушілігі айтылған.

Қылышына сенсе егер де хан әлі,

Бір күні ол өз басын да шабады.

Қылыштасқан- өледі адам шүбәсіз,

Тиме ешкімге, қанын төкпе кінәсіз [56, 165–166-бб.].

Омархан Әлім ханнан бұрын да өлтірілмей-ақ таққа отырған, Әлім хан өлген соң екінші рет таққа иеленеді.

Қорытынды

Қазақ елі егемендігін алып, көк байрағын желбіреткен 1991 жылдан бергі уақыт ішінде халық көші ілгері жылжып, ел жаңа қоғамдық даму жолына түсті. Сана-сезім, ой-өріс, дүниетаным өзгерді, өмірдің болмыс-бітіміне жаңаша қарай бастады. Өмір сүру салты, құндылықтар өзгерді, Кеңес дәуірінде жойылып кете жаздаған ұлттық салт-дәстүр қайта оралды, өткенге жаңа көзқараспен қарау, сын тұрғысынан талдау, жаңаша көзқараспен ойлау, Кеңестік дәуірде берілген баға, пікір, тұжырымдарға уақыт пен заман билігінен әділ де, нақты ой тую қалыптасты. Бұл үрдіс тарихты, қазақ тарихын да айналып өткен жоқ.

Сонымен XIX ғасырдың 20-шы жылдары Қоқан хандығы өте үлкен аумақты-батысында Арал теңізі, шығысында Іле мен Шу өзендері арасында Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүздің жерлеріне ие болды. Өзінің территориясын, негізінен қазақ даласының жерімен кеңейткен Қоқан хандығы үлкен хандық болып есептелді. Мұрағат деректерінің мәліметінше, XIX ғасырдың 20-шы жылдарында, Қоқан хандығының қарамағына 150 мың қазақ отбасы кірді [57, 54–55-бб.].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Энгельс Ф. Прогноз России в Средней Азии. Соч. Т.12. – С. 614–619.
2. Снесарев А.Е. Индия как главный фактор в Средне-Азиатском вопросе. – СПб., 1906. – 173 с.
3. Рожкова М.К. Экономические связи России со Средней Азией в 40–60-х годах XIX в. – М.: Наука, 1963. – 328 с.
4. Колониализм вчера и сегодня. – М.: Наука, 1964. – 316 с.
5. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XIV – середина XIX века). – М., 1958. – 247 с.; Иванов П.П. Казахи и кокандское ханства (к истории их взаимоотношения в начале XIX века) // Записки ин-та востоковедения. – 1939. – Т. 7. – С. 92–128.
6. Айқап / Құраст. Субханбердина Ү., Дәуітов С. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 367 б.
7. КРОММ. 374-қ., 1-т., 1679-іс.
8. КРОММ. 338-қ., 1-т., 445-іс.
9. Сегизбаев О. Исследователь, мыслитель. – Алматы: Казахстан, 1974. – 129 б.
10. КРОММ. 91-қ., 1-т., 14-іс.
11. Бейсембиев К. Из истории общественной мысли Казахстана второй половины XIX века. – Алматы: изд. АН КазССР, 1957. – 212 с.
12. РФ ООММ. 3-қ., 1 т., 419-іс.
13. Қазақстан тарихы. Очерктер. – Алматы: Дәуір, 1994. – 446 б.
14. Иванов П.П. Казахи и кокандское ханства // Записки института востоковедения АН СССР. Т.7. – М.-Л., 1939. – С. 92–128.
15. Иванов П.П. Очерки из истории Средней Азии (XVI–сер. XIX вв.). – М., 1958. – С. 148–177; Шалекенов У. Из истории казахов низовьев Аму-Дарьи. – Алма-Ата, 1978. – С. 3–24; Көкеев Ә. Оңтүстік қазақтары хақында қосымша мәліметтер // Қазақ тарихы. – 1995. – №4. – Б. 50–55.
16. История Узбекской ССР. Т. 1. – Ташкент: Фан, 1967. – 772 с.

17. Левшин А.И. Описание киргиз-кайсацких орд и степей. Ч. 2. – СПб, 1832. – 257 с.
18. Зияев Х.З. Ценные материалы по истории Ташкента // Общественные науки в Узбекистане. – 1971. – №4.
19. РФ ОрОММ 1-қор, 1-тізбе, 2-іс, 68-п; Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – М., 1968. – С. 59–60.
20. Зияев Х. Интересный источник по истории Ташкента XVIII века // Общественные науки в Узбекистане. – 1971. – №7. – С. 51–52; Голикова Н.Б. Ташкент и его округа в 40-е годы XVIII в по свидетельству очевидца // Вестник Московского университета, серия 8 история. – 1990. – №6. – С. 14–23.
21. Ресейдің мемлекеттік ежелгі актілер мұрағаты (РМЕАМ), 24-қор, сенат кітабы 136, 3-тізбе.
22. Путешествие русских купцов в Ташкенте в 1741–1742 годах. Русский архив издаваемый Петром Бартевым. Книга 2. – М., 1888. – 413 с.
23. Чехович О.Д. Сказание о Ташкенте // Памятники письменности Востока. Историко-филологические исследования 1968. – М., 1970. – С. 175–188; Бисембаев Т.К. «Тарих-и Шахрухи» как исторический источник. – Алма-Ата, 1987. – С. 67, 95; Анджум-ат-таварих. – 94 с.
24. Труды Пермской губернской ученой архивной комиссии. Вып.12. – Пермь, 1915. – 152 с.
25. Соколов Ю.А. Первое русское посольство в Ташкенте // Вопросы истории. – 1959. – №3.
26. Ходжиев Э.Х. Политическая экономическая жизнь Ташкента на рубеже XVIII–XIX вв. В кн: Познефеодальный город Средней Азии. – Ташкент, 1990. – С. 46–52.
27. РФ ООММ 1-қор, 1-тізбе, 270-іс.
28. Чехович О. Городские управление в Ташкенте XVIII в. (История и культура народов Средней Азии древность и средние века) // под ред. Б.Г. Гафурова и Б.А. Литовского. – М.: Наука, 1976. – 206 с.
29. РИССМ, Санкт-Петербург, Ташкент істері қоры 111/1-тізбе, 1-іс.
30. РФ ООММ, 1-қор, 1-тізбе, 270-іс.
31. РМТМ, С-Петербург, 1374-қор, 3-тізбе, 230-іс.
32. РИССМ, 161-қор, -СПб., БМ-ІІ-33, 74-тізбе, 8-іс, 1802, XIII бөлім. «Қырғыз-қайсақ үлкен ордасы».
33. Кәдеев П., Аманкелдиев М. Бошан Абылайұлы (Қоқан хандығына қарсы қазақ күресі қолбасшыларының бірі) // Оңтүстік Қазақстан. – 1996, 6 қараша.
34. Поездка М. Поспелова и Т. Бурнашева в Ташкент в 1800 году / с примеч. Я.В. Ханькова // Вестник РГО. – 1851. – Ч. 1. – С. 1–43.
35. Мулла «Аваз Мұхаммад Аттар» Хуканди. Тухфат ат-таварих-и хани. Рук. –С. 440. СПб., ФИВ РАН л 91а-92Б; Поездка М. Поспелова и Т. Бурнашева в Ташкент в 1800 году // Вестник русского императорского географического общества. – Т.1. Ч.1. отд IV. –СПб., 1851, – С. 23; Зимин Л. Первые шаги Алим-хана на государственном поприще // ПТКЛА. Год XVIII. 1913. – 105 с.
36. Ресей Федерациясы ғылым академиясының мұрағаты, 23-қор, 9, 21-тізбе.
37. Валиханов Ч.Ч. Абылай. Соб. соч: в 5-т. Т. 4. 2 издание. – Алма-ата: Қазақ Совет Энциклопедиясы, 1985. – С. 111–116.
38. Жаппасбаева Ж.М. Персоязычные источники по истории взаимоотношений казахов с соседними народами в XVIII - первой половине XIX вв. (по бухарским материалам): автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 1991. – С. 12–14.
39. РИССМ, С-Петербург. Ташкент істері қоры. 132/1-тізбе, 6-іс.
40. Путешествие от Сибирской линии и обратно в 1800 г. Из записок М. Поспелова и Т. Бурнашева // Сибирский вестник. – 1818. – Т. 4. – 94 с.
41. РМТМ, С-Петербург. 1374-қор, 3-тізбе, 2306-іс.
42. Халфин Н.А. Россия и ханства Средней Азии. – М., 1974. – 406 с.
43. Жолдасов С. Шежірелі Оңтүстік көне заманнан бүгінге дейін. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2002. – 234 б.
44. РИССМ, СПб., БМ.1 – 8-қор 1-іс.
45. Аллаберген Қ. Қазақтар қалай күн көрді // Жас Алаш. – 1992, 10 қыркүйек.
46. Тухфат – ат-таварих и хани. Рук. – С. 440. л. 112.
47. Мунтахаб–ат-таварих. Рук. института востоковедения АН СССР. шифр - С.470. Л.385а-б, ркп. Д.90.л 281б–282а.

48. Тарих–и-Шахрохи, соч. Моллы Нияз Мухаммед бек Ашур Мухаммед, коқандца изданная Н.Н. Пантусовым. – Казань, 1885.
49. Гейнс А.К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве (Собрание литературных трудов). – СПб., 1898. – Т. 2. – 743 с.
50. Иванов П.П. К истории развития горного промысла в Средней Азии. – Л., 1932. – 140 с.
51. История Узбекской ССР. Т. 14. – Ташкент, 1969. – 760 с.
52. Құрбанғали Халид. Тауарих Хамса (бес тарих). – Алматы, 1992. – 304 б.
53. Ресей мемлекеттік кітапханасы (Мәскеу). Қолжазба бөлімі, 363-қор, 14-іс.
54. Халфин Н.А. Присоединение Средней Азии к России. – М., 1965. – 468 с.
55. Наливкин В.П. Краткая история Кокандского ханства. – Казань, 1886. – 216 с.
56. Бекмаханов Е. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20–40-жылдарында. – Алматы, 1994. – 414 б.
57. ӨРОММ и 336-қор, 1-тізбе, 1-іс.

REFERENCES

1. Engels F. Prodvijenie Rossii v Srednei Azii. Soch. [Promotion of Russia in Central Asia. Essays] T.12. – S. 614–619. [in Russian]
2. Snesev A.E. Indiiia kak glavnyi faktor v Sredne-Aziatskom voprose [India as the main factor in the Central Asian issue]. – SPb., 1906. – 173 s. [in Russian]
3. Rojkova M.K. Ekonomicheskie sviazi Rossii so Srednei Aziei v 40–60-h godah XIX v [Economic relations of Russia with Central Asia in the 40–60s of the XX century]. – M.: Nauka, 1963. – 328 s. [in Russian]
4. Kolonializm vchera i segodnia [Colonialism yesterday and today]. – M.: Nauka, 1964. – 316 s. [in Russian]
5. Ivanov P.P. Oчерki po istorii Srednei Azii (XIV – seredina XIX veka) [Essays on the history of Central Asia (XIV – mid-XIX century)]. – M., 1958. – 247 s.; Ivanov P.P. Kazahi i kokandskoe hanstva (k istorii ih vzaimootnosheniia v nachale XIX veka) [Kazakhs and the Kokand Khanate (to the history of their relationship at the beginning of the XIX century)] // Zapiski in-ta vostokovedeniia. – 1939. – T. 7. – S. 92–128. [in Russian]
6. Aiqap [Aiqap] / Qurast. Subhanberdina U., Dautov S. – Almaty: Qazaq enciklopediiiasy, 1995. – 367 b.
7. QROMM. 374-q., 1-t., 1679-is.
8. QROMM. 338-q., 1-t., 445-is.
9. Segizbaev O. Issledovatel, myslitel [Researcher, thinker]. – Almaty: Kazakhstan, 1974. – 129 b. [in Russian]
10. QROMM. 91-q., 1-t., 14-is.
11. Beisembiev K. Iz istorii obshestvennoi mysli Kazahstana vtoroo poloviny XIX veka [From the history of public thought of Kazakhstan in the second half of the XIX century]. – Almaty: izd. AN KazSSR, 1957. – 212 s. [in Russian]
12. RF OOMM. 3-q., 1 t., 419-is.
13. Qazaqstan tarihy. Oчерkter [History of Kazakhstan. Essays]. – Almaty: Daur, 1994. – 446 b. [in Kazakh]
14. Ivanov P.P. Kazahi i kokandskoe hanstva [Kazakhs and the Kokand Khanate] // Zapiski instituta vostokovedeniia AN SSSR. T.7. – M.-L., 1939. – S. 92–128. [in Russian]
15. Ivanov P.P. Oчерki iz istorii Srednei Azii (XVI–ser. XIX vv.) [Essays from the History of Central Asia (XVI–ser. XIX centuries.)]. – M., 1958. – S. 148–177; Shalekenov U. Iz istorii kazahov nizoviev Amu-Darii. – Alma-Ata, 1978. – S. 3–24; Kokeyev A. Ontustik qazaqtary haqynda qosymsha malimetter // Qazaq tarihy. – 1995. – №4. – B. 50–55. [in Russian]
16. Istoriia Uzbekskoi SSR [16. History of the Uzbek SSR]. T. 1. – Tashkent: Fan, 1967. – 772 s.
17. Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kaisackih ord i stepei [Description of the Kirghiz-Kaysak hordes and steppes]. Ch. 2. – SPb, 1832. – 257 s. [in Russian]
18. Ziaev H.Z. Cennye materialy po istorii Tashkenta [Valuable materials on the history of Tashkent] // Obshestvennye nauki v Uzbekistane. – 1971. – №4. [in Russian]
19. RF OrOMM 1-qor, 1-tizbe, 2-is, 68-p; Nazarov F. Zapiski o nekotoryh narodah i zemliah srednei chasti Azii [Notes on some peoples and lands of Central Asia]. – M., 1968. – S. 59–60. [in Russian]

20. Ziaev H. Interesnyi istochnik po istorii Tashkenta XVIII veka [An interesting source on the history of Tashkent of the XVIII century] // *Obshestvennyye nauki v Uzbekistane*. – 1971. – №7. – S. 51–52; Golikova N.B. Tashkent i ego okrug v 40-e gody XVIII v po svidetelstvu ochevidca [Tashkent and its districts in the 40s of the XVIII century according to an eyewitness] // *Vestnik Moskovskogo universiteta, seriia 8 istoriia*. – 1990. – №6. – S. 14–23. [in Russian]
21. Reseidin memlekettik eжелgi aktiler muragaty (RMEAM), 24-qor, senat kitaby 136, 3-tizbe.
22. Puteshestvie russkikh kupcov v Tashkente v 1741–1742 godah [The journey of Russian merchants in Tashkent in 1741-1742]. *Russkiy arhiv izdavaemyi Petrom Bartenevym. Kniga 2*. – M., 1888. – 413 s. [in Russian]
23. Chehovich O.D. Skazanie o Tashkente [The Legend of Tashkent] // *Pamiatniki pismennosti Vostoka. Istoriko-filologicheskie issledovania 1968*. – M., 1970. – S. 175–188; Bisembaev T.K. «Tarih-i Shahruhi» kak istoricheskiy istochnik [«Tarikh-i Shahrukhi» as a historical source]. – Alma-Ata, 1987. – S. 67, 95; *Andjum-at-tavarih*. – 94 s. [in Russian]
24. *Trudy Permskoy gubernskoi uchenoi arhivnoi komissii* [Proceedings of the Perm Provincial Scientific Archival Commission]. Vyp.12. – Perm, 1915. – 152 s. [in Russian]
25. Sokolov Iu.A. Pervoe russkoe posolstvo v Tashkente [The first Russian Embassy in Tashkent] // *Voprosy istorii*. – 1959. – №3. [in Russian]
26. Hodjiev E.H. Politicheskaiia ekonomicheskaiia jizn Tashkenta na rubeje XVIII–XIX vv [Political and economic life of Tashkent at the turn of the XVIII–XIX centuries.]. V kn: *Poznefeodalnyi gorod Srednei Azii*. – Tashkent, 1990. – S. 46–52. [in Russian]
27. RF OOMM 1-qor, 1-tizbe, 270-is.
28. Chehovich O. Gorodskie upravlenie v Tashkente XVIII v. (Istoriia i kultura narodov Srednei Azii drevnost i srednie veka) [City administration in Tashkent of the XVIII century. (History and culture of the peoples of Central Asia antiquity and the Middle Ages)] // pod red. B.G. Gafurova i B.A. Litovskogo. – M.: Nauka, 1976. – 206 s. [in Russian]
29. RISSM, Sankt-Peterburg, Tashkent isteri qory 111/1-tizbe, 1-is.
30. RF OOMM, 1-qor, 1-tizbe, 270-is.
31. RMTM, S-Peterburg, 1374-qor, 3-tizbe, 230-is.
32. RISSM, 161-qor, SPb., BM–II-33, 74-tizbe, 8-is, 1802, XIII bolim. «Qyrgyz-qaisaq ulken ordasy».
33. Kadeev P., Amankeldiev M. Boshan Abylaiuly (Qoqan handygyna qarsy qazaq kuresi qolbashylarynyn biri) [Boshan Abylayevich (one of the commanders of the Kazakh kures against the Kokand Khanate)] // *Ontystik Qazaqstan*. – 1996, 6 qarasha. [in Kazakh]
34. Poezdka M. Pospelova i T. Burnasheva v Tashkent v 1800 godu [The trip of M. Pospelov and T. Burnashev to Tashkent in 1800] / s primech. Ia.V. Hanykova // *Vestnik RGO*. – 1851. – Ch. 1. – S. 1–43. [in Russian]
35. Mulla «Avaz Muhammad Attar» Hukandi. Tuhfat at-tavarih-i hani. Ruk. –S. 440. SPb., FIV RAN 191a-92B; Poezdka M. Pospelova i T. Burnasheva v Tashkent v 1800 godu [The trip of M. Pospelov and T. Burnashev to Tashkent in 1800]// *Vestnik russkogo imperatorskogo geograficheskogo obshestva*. – T.1. Ch.1. otd IV. –SPb., 1851, – S. 23; Zimin L. Pervye shagi Alim-hana na gosudarstvennom poprishe [The first steps of Alim Khan in the state field] // *PTKLA. God XVIII. 1913*. – 105 s. [in Russian]
36. Resei Federaciiasy gylm akademiiasynyn muragaty, 23-qor, 9, 21-tizbe.
37. Valihanov Ch.Ch. Abylai [Abylai]. Sob. soch: v 5-t. T. 4. 2 izdanie. – Alma-ata: Qazaq Sovet Enciklopediiasy, 1985. – S. 111–116. [in Russian]
38. Jappasbaeva J.M. Persoiazychnye istochniki po istorii vzaimootnosheniy kazahov s sosednimi narodami v XVIII – pervoi polovine XIX vv. (po buharskim materialam) [Persian- language sources on the history of relations between Kazakhs and neighboring peoples in the XVIII - first half of the XIX centuries. (based on Bukhara materials)]: avtoref. diss. ... kand. ist. nauk. – Tashkent, 1991. – S. 12–14. [in Russian]
39. RISSM, S-Peterburg. Tashkent isteri qory. 132/1-tizbe, 6-is.
40. Puteshestvie ot Sibirskoi liniy i obratno v 1800 g. [Journey from the Siberian line and back in 1800] Iz zapisok M. Pospelova i T. Burnasheva // *Sibirskiy vestnik*. – 1818. – T. 4. – 94 s. [in Russian]
41. RMTM, S-Peterburg. 1374-qor, 3-tizbe, 2306-is.
42. Halfin N.A. Rossiia i hanstva Srednei Azii [Russia and the Khanates of Central Asia]. – M., 1974. – 406 s. [in Russian]

43. Joldasov S. Shejireli Ontustik kone zamannan buginge deiin [The chronicled South from ancient times to the present]. – Almaty: QAZAqparat, 2002. – 234 b. [in Kazakh]
44. RISSM, SPb., BM.1 – 8-qor 1-is.
45. Allabergen Q. Qazaqtar qalai kun kordi [How Kazakhs made a living] // Jas Alash. – 1992, 10 qyrkuiek. [in Kazakh]
46. Tuhfat – at-tavarih i hani. Ruk. – S. 440. l. 112.
47. Muntahab–at-tavarih. Ruk. instituta vostokovedeniia AN SSSR. shifr - S.470. L.385a-b, rkp. D.90.l 281b–282a.
48. Tarih–i-Shahrohi, soch. Molly Nijaz Muhammed bek Ashur Muhammed, kokandca izdannaia N.N. Pantusovym. – Kazan, 1885. [in Russian]
49. Geins A.K. Upravlenie Tashkentom pri Kokandskom vladychestve (Sobranie literaturnyh trudov) [Administration of Tashkent under the Kokand rule (Collection of literary works)]. – SPb., 1898. – T. 2. – 743 s. [in Russian]
50. Ivanov P.P. K istorii razvitiia gornogo promysla v Srednei Azii [On the history of the development of mining in Central Asia]. – L., 1932. – 140 s. [in Russian]
51. Istoriia Uzbekskoi SSR [History of the Uzbek SSR]. T. 14. – Tashkent, 1969. – 760 s. [in Russian]
52. Qurbangali Halid. Tauarih Hamsa (bes tarih). – Almaty, 1992. – 304 b. [in Kazakh]
53. Resei memlekettik kitaphanasy (Maskeu). Qoljazba bolimi, 363-qor, 14-is.
54. Halfin N.A. Prisoedinenie Srednei Azii k Rossii [Annexation of Central Asia to Russia]. – M., 1965. – 468 s. [in Russian]
55. Nalivkin V.P. Kratkaia istoriia Kokandskogo hanstva [A brief history of the Kokand Khanate]. – Kazan, 1886. – 216 s. [in Russian]
56. Bekmahanov E. Qazaqstan XIX gasyrdyn 20–40-jyldarynda [Kazakhstan in the 20-40s of the XIX century]. – Almaty, 1994. – 414 b. [in Kazakh]
57. OROMM i 336-qor, 1-tizbe, 1-is.